

ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ У СТРУКТУРІ МЕНТАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

Тетяна ПОСНОВА

Copyright © 2005

Постановка суспільної проблеми. Загальносвітова динаміка розвитку сучасного суспільства, його глобалізація зумовлюють підвищення інтересу науковців до вивчення соціально-психологічних аспектів ментальності особистості і групи. Кардинальні зміни соціального, політичного та економічного життя України не можуть не відобразитися на формуванні принципово нової картини світу в сучасній молоді. У зв'язку з цим перед психологічною наукою постає нагальне завдання розробки нових наукових підходів до розуміння, трактування, діагностики та прогнозування процесів і закономірностей розвитку ментальності як окремої особистості, так і менталітету нації в цілому.

Мета дослідження – проаналізувати різноманітні наукові підходи до вивчення феномена менталітету, дослідити місце політичних уявлень у структурі ментальності студентів, їх особливості та вплив соціально-політичних чинників на трансформацію політичної свідомості молоді.

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Про надзвичайну складність поняття “ментальність” свідчить той факт, що при наявності значної кількості досліджень з цієї тематики представниками різних наук критерії систематизації категоріального апарату цього феномена досі відсутні. “Складається враження, що науковцям ніяк не вдається “схопити” за допомогою сучасних інтерпретаційних засобів багатоманіття змісту цього явища” [15, с. 13]. Ментальність розглядається

як “духовність” (Г.В. Платонов, А.Д. Косичев), як “національний характер” (М.А. Бердяєв), “духовне буття” (С.Л. Франк), “духовний світ” (Д. Бом), “колективні або соціальні уявлення” (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, С. Московічі, М. Блок), “колективні стереотипи” (Ф. Бродель). У ранніх психологічних дослідженнях ментальність ототожнюється з “народним духом” (В. Вундт), “душевеним ладом” (Г. Лебон) і “соціальним характером” (Е. Фромм). Сучасна психологічна наука базується на міждисциплінарному підході при дослідженні проблем, пов'язаних з аналізом соціального зумовлення психічних явищ. Особистість як соціокультурний фактор знаходиться в центрі уваги психологічних досліджень зарубіжних та вітчизняних психологів: А. Інкельса, Дж. Левісона, Л.С. Виготського, К.А. Альбуханової-Славської, А.Г. Асмолова та ін. Слід зауважити, що не зважаючи на те, що менталітет є глибоко психологічним за своїм змістом феноменом, інтерес до вивчення особливостей української ментальності знайшов своє відображення у вітчизняній психології порівняно недавно у працях Б.С. Братуся, В. Москаленко, О.А. Донченко, М.І. Пірен, А.В. Фурмана.

Ключові слова: архетипічні уявлення, суспільство, культура, колективні уявлення, менталітет, ментальність, українська ментальність, соціальний характер, український національний характер.

Сутнісний зміст та виклад основного матеріалу дослідження. На даний час, на жаль, ні у вітчизняних, ні у зарубіжних дослідників не має єдиного визначення “ментальності”, що є цілком законним, враховуючи складність цього психологічного явища. Сучасні філософські словники трактують поняття ментальність як “спосіб мислення, постійна духовна налаштованість людини, групи” [12, с. 213–214]. Б.А. Душков визначає менталітет як складну багаторівневу і багатомірну систему образів та уявлень, архетипів свідомості, які проявляються у життєдіяльності особистості, соціумів і які спричиняються етноприродно-історичними процесами [5, с. 16].

Характерно, що більшість науковців погоджуються з наявністю залежності всіх ціннісно-смыслових за формою та архетипічних за змістом уявлень про світ індивіда від інтеріоризації (Л.С. Виготський) та інтерналізації (Дж. Мід) особистістю змісту культури. Адже, як зазначає А. Фурман, менталітет – результат культурного розвитку нації, етносу, групи чи особистості на терені сучасної цивілізації і водночас глибинне джерело розвитку культури як системи історично-розвиткових надбіологічних програм когнітивної активності [16, с. 14–15].

На думку Л.Л. Штудена, саме система культури являє собою психіку соціуму і є однією з її найвагоміших культурних детермінант. Учений вводить в обіг поняття “ментальна матриця”, яке сутнісно тотожне поняттю колективної психіки в соціальній психології [18]. О. Донченко, розглядаючи психологічний феномен менталітету, вбачає природу закріплення специфічних психосоціальних орієнтаційних механізмів у психіці окремого індивіда за допомогою механізмів інформаційних генофондів, сукупності соціальних кодів, так званих генералізованих матриць сприймання, мислення і поведінки, “які імпліцитно існують в індивідуальній і соціентальній психіці й актуалізуються в реальних життєвих виборах” [4, с. 45]. Будь-які історичні

події, соціальні явища, мова, міфи, наука та релігія викликають емоційний відгук у людини, впливаючи на формування ментальних характеристик цілого народу.

Культура відображається у свідомості особистості у вигляді образів, міфів, уявлень і становить ту частину ментальності, яку можна назвати “образно-міфологічною” [11, с. 17]. Саме тому однією з важливих складових вивчення менталітету є образ як ментальне утворення культури та психіки людини одночасно. В такий спосіб проявляється ментальний зв’язок суспільства та особистості, суспільної та індивідуальної свідомості, суспільної та індивідуальної психіки. Іншими словами, сфера міфічного пронизує собою і всю соціальну дійсність, й індивідуально-ментальний досвід особистості, постаючи у формі інтуїтивно-чуттєвого мислення, яке слугує зв’язною ланкою між свідомим і несвідомим [17].

Сучасні психологічні концепції свідомості, розглядаючи проблему міфічності ментальної структури свідомості особистості в контексті культури, виходять з ідеї початкової міфічності людини. Основу цієї міфічності становлять семантичні поля, архетипи, образні схеми, уявлення [3]. Проте розуміння ментальності як суми форм суспільної свідомості було би спрощеним і неправомірним, адже ментальність є специфічним відображенням дійсності, зумовленим життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному довіклі [7]. На нашу думку, пізнання особливостей прояву української ментальності окремої особистості, або якої-небудь групи, повинно забезпечуватися всебічним експериментальним аналізом ідеалів, цінностей, соціальних установок і стереотипів свідомості у єдності з дослідженням культурно-обумовлених архетипів колективного несвідомого.

З погляду окремих дослідників, визначення істотних концептів ментальності можливе через поняття “соціальний характер”. Зокрема, велику увагу даному аспекту приділяв Е. Фромм: “Вивчаючи

реакції якої-небудь соціальної групи, ми маємо справу зі структурою особистості членів цієї групи, тобто окремих людей; але при цьому нас цікавлять не ті індивідуальні особливості, які відрізняють цих індивідів один від одного, а ті спільні особливості особистості, котрі характеризують більшість членів даної групи. Цю сукупність рис характеру, загальну для більшості, можна назвати соціальним характером” [14, с. 230]. Механізми формування цього характеру, як далі зазначає Е. Фромм, багато в чому зумовлюються соціоекономічною структурою суспільства, яка “формує соціальний характер своїх членів таким чином, що їм хочеться робити те, що вони повинні робити” [15, с. 138].

Отже, між відомими визначеннями ментальності і соціального характеру існують спільні риси. Основною рисою соціального характеру, яка знаходиться в основі його відмінності від ментальності, є динамічність. Цей характер задає думки і моделі поведінки, впливає на суспільство та індивіда, примушуючи його діяти певним чином. Він являє собою реакції, установки, дії, тоді як ментальність – це особлива сфера свідомості. На думку деяких науковців, у той чи інший історичний період у національний характер обов’язково проникають інокультурні утворення, можуть отримати досить широке розповсюдження інноваційні елементи. Але компоненти змістовного ядра національного характеру вельми стійкі, хоча і релаксуються часовими та іншими факторами [9, с. 217].

Політолог Е. Вятр наводить класифікацію основних факторів, що впливають на трансформацію-зміну психічного складу націй, виокремлюючи наступні чинники:

– елементи історичної спадщини, досвід минулого, зафіксований у пам’яті живих поколінь, історичних документах, літературі, пам’ятниках;

– сукупність умов, за яких існує нація, першочергово характер функціонування

економічних і політичних інститутів, а також взаємовідносини різноманітних соціальних груп між собою та з інститутами влади;

– сукупність дій, котрі здійснюються свідомо задля вдосконалення психологічного складу нації (виховна, ідеологічна діяльність держави, суспільно-політичних сил, сім’ї, сусідів, друзів і т. ін.) [2, с. 255].

Особливим суб’єктивним сегментом будь-якого суспільства є молодь, яка уособлює майбутнє суспільства, цінності та установки сьогоденного покоління, котрі завтра з великою вірогідністю можуть стати відображенням цінностей та установок усього суспільства. На зрушення в суспільно-політичних уявленнях та установках молоді вказувала ще наприкінці 90-х років минулого століття М.І. Пірен, відзначаючи в менталітеті юні пострадянського суспільства появу нових елементів: 1) зміна аксіологічних параметрів в оцінюванні як суспільного, так і індивідуального життя, надання переваги приборканню не собі подібних, а власних тваринних інстинктів; 2) відмова від психології жертвування: де є готовність жертвувати собою, там з’являється спокуса принести в жертву інших; 3) реабілітація цінностей повсякденного життя, оскільки саме з них складається вічність, вони утворюють реальну основу менталітету високоморальної особистості, котра виростає як подолання спотвореного менталітету тоталітарного суспільства [7, с. 160–161].

З метою визначення впливу соціально-політичної ситуації в Україні під час Помаранчевої революції на динаміку політичних уявлень у структурі ментальності студентів, а також на колективне уявлення студентства Чернівецького національного університету про особливості українського національного характеру (його образ у свідомості цієї соціальної групи суспільства) було проведене презентоване нами дослідження. За концептуальне підґрунтя даного пошукування було взяте припущення, яке на сьогодні

Таблиця

Дані анкетного опитування

Запитання	Відповіді (у %)	
	Лютий 2004 року	Грудень 2004 року
Які з перелічених рис, на Вашу думку, найбільше притаманні нашому народові ?		
1. Гордість	39	18
2. Почуття власної гідності	27	39
3. Уміння постати за себе	15	41
4. Пасивність, надія, що хтось інший розв'яже наші проблеми	56	23
5. Намагання мирно, шляхом узгодження інтересів, розв'язувати соціально-політичні конфлікти	4	46
6. Індивідуалізм, невміння зорганізуватися для спільного подолання труднощів	58	9
7. Прагнення суспільно-політичного порядку	0	20
8. Бажання особистого збагачення за рахунок інших	77	25
9. Доброта і відвертість до людей	26	30
10. Законслухняність	0	8
11. Хитрість, намагання обійти інших	72	17
12. Інше	0	1
13. Важко відповісти	6	5

поділяє більшість науковців: *національну установку* потрібно розуміти:

по-перше, як певний стан внутрішньої готовності, спрямованості особистості і груп людей на специфічні для кожної з них проявів почуття, інтелектуальної і вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають національним традиціям;

по-друге, основу її фіксації треба шукати в утворенні національних стереотипів, які являють собою реакцію-відповідь на соціальну дійсність;

по-третє, як і інші види установок, вона формується у процесі діяльності за умов специфічних соціальних норм поведінки [7, с. 144–145].

Для з'ясування змін соціально-політичних установок молоді під впливом суспільно-політичних подій, які розгорталися в Україні наприкінці 2004 року, студентам 3-х курсів було запропоновано обрати серед переліку рис характеру ті, що, на їхню думку, притаманні українцям як нації. Отримані результати свідчать про значні динамічні зміни в уявленні студентської молоді про цю психологічну складову суспільної сві-

домості (*див. табл.*). Вони показують, що найбільш стабільною рисою в уявленнях студентів про український національний характер, яка зазнала незначних змін у бік зростання, є *доброта та відвертість до людей*.

Водночас кардинальні зрушення відбулися у співвідношенні уявлень молоді щодо позитивних та негативних рис українського національного характеру. В цілому молодь ніби заново “відкрила” для себе ті позитивні риси, котрі яскраво проявилися в конкретній ситуації політичного вибору восени 2004 року. Зокрема, таку характеристику, як *намагання мирно, шляхом узгодження інтересів, розв'язувати соціальні конфлікти*, відзначили як притаманну українському народу 46% (у лютому 2004 року – лише 4%), *уміння постати за себе* – 41%, у порівнянні з 15% у лютому 2004 року. Відсоток респондентів, які вважають *почуття власної гідності* притаманною українському народові рисою виріс із 27% до 39%.

Надзвичайно знаковою зміною у сприйнятті психокультури української нації молоддю є поява на тлі сутнісно революційних подій таких рис, як *закон-*

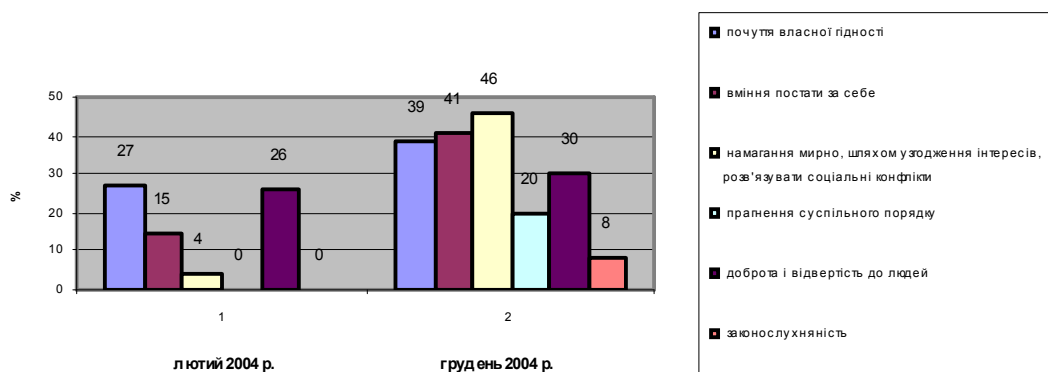

Рис. 1.

Динаміка оцінювання позитивних рис, притаманих українському народу

слухняність (0% у лютому і 8% у грудні 2004 року) та прагнення суспільного порядку (див. рис. 1).

Водночас істотно зменшився відсоток молодих людей, які відзначають притаманність негативних рис українському характеру. Події Помаранчевої революції кардинально змінили досить традиційне сприйняття українцями себе як нації, не здатної зорганізуватися для спільного подолання труднощів (58% у лютому та 9% у грудні 2004 року), пасивність (з 56% до 23%), бажання особистісного збагачення за рахунок інших – із 72% до 17% (див. рис. 2).

Особливу увагу треба звернути на динаміку оцінювання таких ментальних рис, як “гордість” та “почуття власної гідності”, яка свідчить про розмежування та розставлення акцентів між цими досить складними поняттями морально-етичного плану в напрямку переважання другої (див. рис. 3).

Загалом у психологічному портреті українського народу (див. рис. 4), що вимальовувався у свідомості молоді під час Помаранчевої революції, яскраво прослідковується переважання позитивних рис, усвідомлення самоцінності нації, її єдності і здатності відкинути індивідуалізм у критичні моменти історії, тенденція формування свідомості справді європейсько-демократичної нації, котра прагне до соціального порядку на основі дотримання законності та побудови громадянського суспільства, в якому поважається почуття гідності кожного громадянина. Закріплення цих характеристик як складових українського менталітету, його змістовного ядра буде залежати від соціокультурних детермінант, котрі найближчим часом діятимуть в українському суспільстві. За несприятливих умов ці зрушення можуть стати основою для формування так званого “лавиноподібного і лавинного кризового менталітету” [6, с. 279].

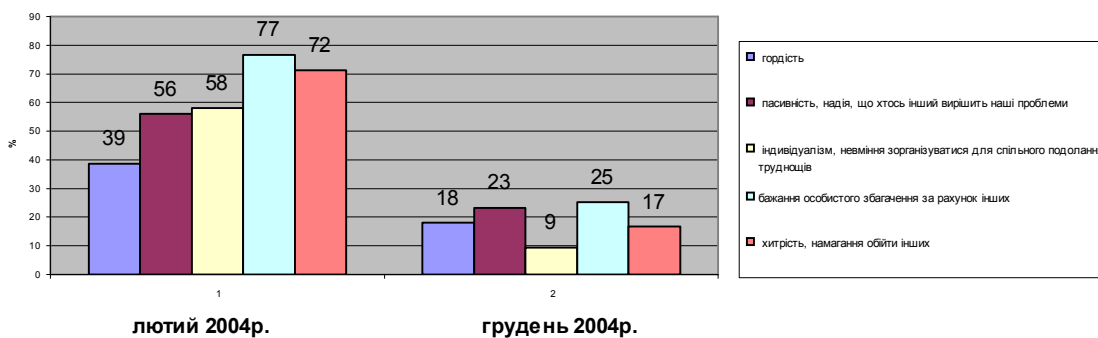

Рис. 2.

Динаміка оцінювання негативних рис, притаманих українському народу

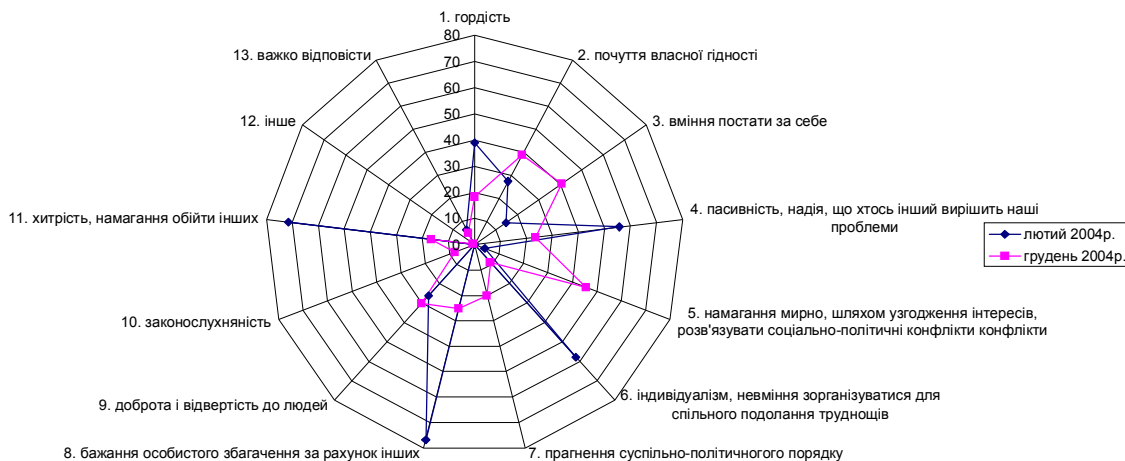

Рис. 4.

Динаміка уявлень студентів про український національний характер

ВИСНОВКИ

1. На психічний склад української нації впливають не лише чинники історичної спадщини, а й сукупність поточних умов існування нації, зокрема характер функціонування економічних і політичних інститутів, ідеологічна діяльність держави та різноманітних суспільно-політичних сил, які функціонують у просторі суспільства.

2. Зміна зовнішніх обставин та внутрішнього духовного світу спричинює рух змін у ментальних властивостях.

3. Суспільно-політичні події періоду Помаранчевої революції змінили уявлення молоді про український національний характер, змістивши акценти у сторону більшого сприйняття його позитивних рис.

4. У структурі політичних уявлень молоді українська спільнота постає як нація, котра здатна згуртуватися для спільного подолання труднощів.

5. Трансформація менталітету – досить тривалий і в багатьох випадках

болочий процес, який відображає глибинні зміни суспільної свідомості і потребує ґрунтовного осмислення для адекватного розуміння напрямку цих змін.

1. Бердяєв Н.А. Царство Духа и царство Кесаря. — М.: Республика, 1995.

2. Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979. — 294 с.

3. Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. — М.: Изд-во Трансперс. ин-та, 1992. — 497 с.

4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.

5. Душков Б.А. Психосоциология менталитета и номен-талитета. — Екатеринбург: Деловая книга, 2002. — 448 с.

6. Ольшанский Д.В. Политико-психологический словарь. — М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. — 576 с.

7. Пірен М.І. Основи етнопсихології. — К., 1998. — 434 с.

8. Пірен М.І. Основи політичної психології. — К.: Міленіум, 2003. — 418 с.

9. Платонов Г.В., Косичев А.Д. Проблема духовности личности (состав, типы, назначения) // Вестн. Моск. Ун-та. — Сер.7. Философия. — 1998. — № 2-3. — С. 121.

10. Политическая психология / Под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. — М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 858 с.

11. Таршиш Е.Я. Ментальность человека: подходы к концепции и постановка задач исследования. — М.: Изд-во Института социологии РАН, 1999. — 82 с.

12. Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 1999. — С. 213-214.

13. Франк С.Л. Духовные основы общества. — М.: Республика, 1992.

14. Фромм Э. Душа человека. — М.: АСТ-ЛТД, 1998. — 664 с.

15. Фромм Э. Иметь или быть? — М.: Прогресс, 1990. — С. 138-151.

16. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 132 с.

17. Хиллман Дж. Архетипическая психология. — СПб.: БСК, 1996. — 157 с.

18. Штуден Л.Л. Кризис сознания как феномен культуры. — Новосибирск.: НГАЭиУ, 1992. — 52 с.

19. Юнг Н.Г. Аналитическая психология. — СПб.: Кентавр, 1994. — 136 с.

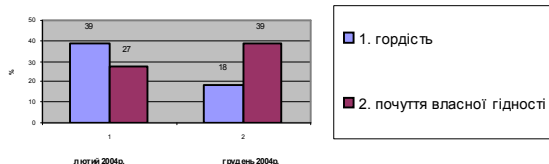

Рис. 3.

Динаміка оцінювання студентами ментальних рис "гордість" та "почуття власної гідності"

Надійшла до редакції 15.06.2005.